

'כשבאין מבית הכנסת ליל שימורים'**סימן חדש לסדר ליל פסח**

מבוא *

עריכת ליל הסדר כהלכתו כרוכה בביצוע פעולות רבות, שנאמרו בהן הלכות ודינים מרובים. ולפי שחששו חכמים שריבוי הפרטים יביא את עורך הסדר לחסר או לשנות מהסדר שנקבע, עמדו והציבו 'סימנים' שיביאו לזכירת רצף וסדר הפעולות הנוגעות לליל הסדר.

סימני סדר רבים חוברו במהלך הדורות, והמפורסם שבהם הוא "קדש ורחץ / כרפס יחץ", המיוחס לר' שמואל מפלייזא, מבעלי ה'תוספות' הצרפתים שפעל במחצית השנייה של המאה השלושה עשרה. סימן זה נתקבל במרבית תפוצות ישראל, ולצידו נכתבו סימני סדר נוספים בידי חכמים אחרים, ידועים ופחות ידועים, מהם שנדפסו ומהם שעדיין טמונים בכתבייד¹. בעבר זכיתי – בסייעתא דשמיא – להדפיס שנים-עשר סימנים חדשים מכתבייד², וכאן אני מוסיף סימן חדש, הנדפס לראשונה מתוך כתבייד³.

נראה שבתחילה נכתבו הסימנים כדי לסייע לעורך הסדר בזכירת רצף וסדר הפעולות המרכיבות את סדר ליל הפסח, ולשם כך נתחברו הסימנים הקצרים, כמו: "קדש ורחץ / כרפס יחץ", הנזכר,

* במאמר השתמשתי בקיצורים הבאים:

גויטיין, הגדת ארנה מיכאל = ט' גויטיין, 'הגדת ארנה מיכאל': כתבייד אשכנזי במוזיאון ישראל - ירושלים, ע"מ, ירושלים 2010

דרשת הפסח לרוקח = רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו
הגדה שלמה = הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וצינונים וילקוט פירושים, מאת הרב מ"מ כשר ובעריכת הרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו
חמשה סימני סדר = מאמרי 'חמשה סימני ליל הסדר חדשים מכתבייד', מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תט-תז), ניסן תשעז, עמ' ג-ג
לקט יושר = לקט יושר: פסקים, מנהגים ותשובות מאת רבינו ישראל איסרלין, א-ב, מהדורת הרב ע' כנרת, ירושלים תשע-תשעג

מחזור ויטרי = מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מוירטרי, א-ג, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשסט
מנהגי מהר"ש = הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשנו
מנהגי מהר"ל = ר' יעקב מולין, ספר מהר"ל: מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמט
ספר ראב"ה = ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, ספר ראב"ה, א-ד, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בניברק תשסה
ספר רוקח = ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא (ה'רוקח'), ספר רוקח, ירושלים תשכז
צור תעודה = מאמרי 'צור תעודה: סימן חדש לסדר ליל פסח', מוריה, שנה שלושים ושלש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ג-ג
תבורי, פסח דורות = י' תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תליאביב תשכב.

1. על סימני הסדר ועל כל הנזכר עד עתה, ראה: הגדה שלמה, מבוא, עמ' 77-82; צור תעודה, עמ' ג-ה ובהערות שם.
2. ראה: צור תעודה, עמ' ה-ו; חמשה סימני סדר, עמ' ד-ג; מאמרי 'ששה סימנים חדשים לליל הסדר מכתבייד', מוריה, שנה שלושים ושש, גליון ד-ו (תכד-תכו), ניסן תשעז, עמ' כא-ל.
3. ברצוני להוסיף ולפרסם סימני סדר נוספים הטמונים בכתבייד, אך לפי שמלאכת איתורם קשה, אבקש מאת המעינים המצויים בכתבייד, להודיעני על כל סימן סדר חדש שימצאו בדרך הילוכם, ושכרם כפול להם מן השמים.

♦ מוריה, שנה שלושים ושבע, גליון א-ג (תלג-תלה), ניסן תשע"ט

וסימנים דומים⁴, אותם עורך הסדר היה זוכר בעל־פה. אולם בהמשך יצאו החכמים לחבר סימנים ארוכים, ואפילו ארוכים מאוד⁵, אשר קשה להגדירם כ'סימנים', שכן עורך הסדר, או אי מי ממשותפי הסדר, לא היה באפשרותו לזכור בעל־פה אף אחת מאותן יצירות ארוכות, ונראה אפוא שאותן יצירות רחבות כלל לא נכתבו כסימני סדר, אלא רק כשיר הלכתי גרידא, כמותו נכתבו לא מעט גם למועדים וחגים אחרים.

עם אותם סימנים ארוכים נמנה גם הסימן 'כשבאין מבית הכנסת ליל שימורים', הנדפס כאן לראשונה מתוך הגדה של פסח כמנהג אשכנז, כת"י מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס 7 (מתכ"י: F15962), דפים 31-33, בשוליים. סימן זה נכתב, כפי הנראה, בידי חכם אשכנזי ששמו יהודה, אשר חתם את שמו באמצעו⁶. ובאשר לזמנו, נראה שאין לאחר מהמחצית השנייה של המאה הארבע־עשרה, זמן העתקת ההגדה של פסח⁷, וסביר שיש להקדימו במעט, מאחר שאין סימנו אוטוגרף, כמוכח מטעויות כתיב שונות שנפלו בו⁸, משמע שהוא נתחבר עוד קודם זמן העתקת ההגדה. אמנם בהקשר לכך חשוב לציין את זיקת סימנו למנהגים אשכנזיים המופיעים לראשונה בספר המנהגים שערך ר' יעקב ב"ר משה הלוי מולין, מהרי"ל⁹, אשר עשה דור או שניים לאחר זמנו המשוער של סימנו¹⁰, ולכן עלינו להניח שלא מעט מהמנהגים שכתב מהרי"ל כבר רווחו באשכנז בדורות שקדמו לו, והוא רק העלים וחלקם עלי ספר למען יעמדו ימים רבים. כדוגמת שירים ופיוטים אשכנזיים מאוחרים, גם מלאכתו הלשונית של סימנו אינה מן המשובחות, והחריזה מאולצת ודחוקה לעתים שכיחות. אך חידושי ההלכה והמנהג המבצעים ממנו מכפרים על חוסר יופיו הלשוני, ואפרטם כאן¹¹:

(א) כבר בבוא עורך הסדר מבית הכנסת ניח את המצות בקצרת הסדר כשהן מגולות (8). (ב) עורך הסדר בלבד נוטל את ידיו לטיבול הראשון (17). (ג) לברך 'בורא פרי האדמה' על הכרפס לפני טיבולו (20-21). (ד) בציעת המצה העליונה (הראשונה) היא מפני ש"אין מעבירין על המצות" (27-26). (ה) מגביה קצרת הסדר בשעת אמירת 'הא לחמא עניא' ו'מה נשתנה', ולאחר מכן מסלק את הקערה עד אחרי אמירת 'עבדים היינו' (30-32). (ו) לעכב את בציעת המצה השלמה עד אחרי ברכת 'על אכילת מצה' על המצה הפרוסה (האמצעית) (46-51). (ז*) ברכת המצה היא 'לאכול מצה' (49). (ח) ברכת המרור ('על אכילת מרור') קודמת לטיבולו בחרוסת (53). (ט) הסמכת מנהג הכריכה של הלל הזקן לפסוק בשמות יב ח: "ומצות על מרורים יאכלוהו" (60). (י) קודם אכילת כריכת המצה והמרור ('כורך') יש לומר: "בלא טיבול ובלא ברכה, זכר למקדש כהלל" (61-62). (יא*) רק עורך הסדר נוטל את ידיו במים אחרונים (69). (יב) עורך הסדר מברך על הכוס את 'ברכת המזון' שלאחר הסעודה, כי הוא ביצע את כל מצוות הסדר עד עכשיו (71-72). (יג) קריאת

4. הם מרבית הסימנים שנדפסו או נרשמו בפרסומים שצוינו לעיל, הערה 1.
5. כמו סימנו של ר' ישראל איסרלין, בעל 'תרומת הדשן' (לקט יושר, א, הלכות ליל הסדר, סדר רבינו, עמ' קצג-ריג), סימנו של ר' שלמה לוריא, מהרש"ל (שאלות ותשובות מהרש"ל, סי' פח, ירושלים תשכט, עמ' רכא), והסימן שכתב תלמידו, ר' יוסף קיצניגנץ (הרב א' ברגר, 'הלכות פסח בחרוזים', זכור לאברהם, [ח], חולון תשסב-תשסג, עמ' קלח-קמא), וכך גם הסימנים הקדומים יותר: 'זכור היום ויד נקה', ו'תחלה ובראש יקדש קידוש' (הגדה שלמה, מבוא, עמ' 82-81).
6. ראה טורים 46-50, בשתי התיבות הראשונות שבכל טור. זהותו האשכנזית של המחבר ברורה לאור הופעתו היחידאית של סימנו בהגדה אשכנזית.
7. על זמן העתקת ההגדה של פסח כת"י שלפנינו, ראה: ש' עמנואל, "כשיר רבון העולמים למצרים": תולדותיה של פסקה אחת בהגדה של פסח, תרביץ, עז (תשסח), עמ' 119 והערה 51.
8. עי' להלן בביאור לטורים 8, 15-16, 57, 62, 74, 81-82.
9. עי' להלן, בביאור לטורים 3, 8, 16, 20-21, 46-51, 53, 69, 71-72, 87-91. וראה במיוחד להלן, בביאור לטורים 64-65.
10. מהרי"ל נולד בסביבות שנת ה'קכ (1360) ונפטר לבית עולמו ביום כב אלול ה'קפז (1427).
11. ההפניות הן לטורי הסימן. רשימת החידושים דלהלן כפופה, כמוכח, להבנתי את הנאמר בסימן, שלעתים שכיחות אין סגנונו מאפשר הבנה ודאית וחלוטה. מסופקים במיוחד הפרטים שנוספה בהם כוכבית.

הפסוקים 'הודו' ו'אנא' תהיה רק עלידי 'גדול', בן י"ג שנה ויום אחד (73). (יד) שתיית הכוס הרביעי היא אחרי אמירת הפיוטים 'או רוב נסים' ו'אומץ גבורותיך' (77-79). (טו*) היתר שתיית מים אחרי אפיקומן הוא רק אם מצטער ומעונה (85-86).

דרך ההתהדרה: הסימן אינו מנוקד בכתב־היד, ותודתי נתונה לידידי ר' משה שפרבר שנתן עצמו למלאכת הניקוד, וגם סייעני בביאור כמה טורים. בניקוד הסימן השארתי את האותיות המציינות את אמות הקריאה, כנהוג בהדפסה ראשונית של טקסט שירי. השלמתי ופתחתי את הקיצורים וראשי־התיבות שבסימן, אך הודעתי בביאורי על אתר את הכתיב שבכתב־היד. בביאורי לסימן דנתי במקורות ההלכות והמנהגים שהובאו בו, ולהלכות הפשוטות ציינתי לטור ושו"ע שעל הלכות הפסח, ומשם יגיע המעיין לשורשי ההלכה שבתלמוד והראשונים. תודתי לידידי הרב לוי יצחק חריטין, שהפנני לקיומו של הסימן בכתב־היד הנזכר, ולהרב אריאל אביני שעזרני בביאור כמה עניינים מוקשים. ישאו ברכה מאת יי.

סדר בקיצור לצרף עשיית הסימנים / רשום בכתב אודות מנהגים הישרים / כאשר ירונן מפי המורים / ראשית הדברים

כשבאין מבית הכנסת ליל שימורים

מקשט שלחנו, ובכסות ובכרים

לדמותו כפן חורין היוצא מהצרים

ולכו נא הגברים

5 להכין בקערה מצות ומורים

וביצה וזרוע, שחגיגה ופסח בהם נזכרים

— ביאור —

1 כשבאין מבית הכנסת: אחרי תפילת ערבית. ליל שימורים: בליל יום־טוב ראשון של פסח, והכינוי על־שום שמות יב מב. 2 מקשט שלחנו: מקשט ומפאר את שולחנו בכלים נאים. ובכסות ובכרים: יכין את מקום מושבו בכרים ובכסות, שיוכל להסב כראוי. ראה טור, או"ח, סי' תעב: "ויסדר שלחנו יפה בכלים נאים כפי כוחו, ויכין מקום מושבו, שישב בהסיבה דרך חירות". 3 לדמותו: כדי שיהיה דומה. היוצא מהצרים: היוצא מצרה, משיעבוד מצרים (השווה לשון הגדה של פסח: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו יצא ממצרים" [הגדה שלמה, עמ' סג]). וחזור לטור הקודם: יש לקשט את השולחן בכלים נאים ולהכין את מושבו בכרים ובכסות, כדי שידמה לבן חורין. ראה מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף ד, עמ' פח: "כל ימות השנה טוב למנוע כלים נאים... לבד מלילות הסדר, לפי שהתורה הזהירה להראות דרך חירות". וגם הישיבה בהסיבה היא כדי להראות דרך חירות, ראה פירוש רשב"ם, פסחים צט ע"ב: "...עד שיסב כדרך בני חורין במיטה ועל השולחן, זכר לחירות". וכך גם בטור, ריש סמן תעב, ועוד. 4 ולכו נא הגברים: שמות י. יא. ואיני יודע אם הטור ממשיך את עניין הכנת כרים וכסות לצורך הסבה דרך חירות (לעיל, טורים 2-3), כלומר: חובה זו מוטלת רק על הגברים, כי רק הם חייבים בהסיבה (עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעב סעיפים ב,ד), או שהטור הנוכחי פותח את העניין הבא, הכנת קערת הסדר, העומדת רק לפני עורך הסדר, אב המשפחה. 5 להכין בקערה: בקערת הסדר. ואיני יודע אם בלהכין בקערה' כוונתו גם להביא את הקערה לשולחן ועוד קודם לקידוש (הנזכר להלן, טורים 11-12), או רק להכינה, כשהבאתה לשולחן נדחית עד לאחר הקידוש, שבעניין זה נחלקו המנהגים בצרפת ואשכנז. ראה: גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 36-38, ובכל המובא שם. מצות ומורים: שלוש מצות ומרור; עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ד(א). והלשון על־פי במדבר ט יא. 6 וביצה וזרוע: להניחם בקערת הסדר. שחגיגה ופסח בהם נזכרים: שהם זכר לקרבנות פסח וחגיגה. ראה

- וְחֲרוֹסֶת זָכַר לְטִיט וְהַחֲמָרִים
וְהַמִּצּוֹת יִהְיוּ מְגֻלִּים לְעֲנוֹת עֲלֵיהֶן אֶת כָּל הַשִּׁירִים
וְיֹשֵׁב וּבְנֵי בֵיתוֹ, גְּדוֹלִים וְצְעִירִים
10 וְחוֹטְפֵי מִצּוֹת, כְּדֵי שֶׁלֹּא יִשְׁנוּ הַנְּעָרִים
וְעוֹשֶׂה כְּמוֹ בִּשְׁאָר רְגָלִים נְאֻמִּים
סִימָן יִקְנֶה"ז בְּמוֹצָאֵי שַׁבַּת מִזְפִּירִים
וְשׁוֹתָה רְבִיעִית, זֶהוּ שִׁיעוּרִים
לְכָל אֲרָבַע פּוֹסוֹת הַנֶּגְמָרִים
15 וְהַסִּיכּוֹת דְּשִׁמְאָל, הַסִּיכּוֹתוֹ נִכְרִים
וְצֵד יִמִּין וְאַבְרָפִיִּים, אֵין מְסִיבִים כָּל עֵיקָרִים

— ביאור —

טור, אר"ח, סי' תעג סעיף ד(ב): "ומביאין לפניו קערה שבו... שני תבשילין, אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה, מאיזה מין שירצה. ונהגו בבשר וביצה; ונהגו ליקח זרוע...". 7 | וחרוסת זכר לטיט והחמרים: החרוסת היא זכר לטיט והעבודה "בְּחֶמֶר וּבְלִבָּנִים" (שמות א יד) במצרים. ראה טור, אר"ח, סי' תעג סעיף ה: "ומביאין לפניו קערה שבו שלוש מצות ומרור וחרוסת... והחרוסת הוא זכר לטיט שהיו אבותינו משתעבדין בו, לכך צריך לעשותו עב, זכר לטיט". והוא עלפי בבלי, פסחים קטז ע"א. 8 | והמצות יהיו מגולים: כלומר: בשעת אמירת ההגדה (שלאחר ה'קידוש') תהיינה המצות מגולות, כהוראת מהרי"ל: "כשמתחיל 'עבדים היינו', אז יגלה אותם [=את המצות] מלמעלה, מעט, לקיים 'לחם עוני', שעונין עליו דברים" (מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף י, עמ' צה). ואם לדעת סימננו, קערת הסדר עם המצות הובאה לשולחן רק אחרי הקידוש (עי' לעיל, ביאור לטור 5), אפשר שכוונתו לומר, שכבר עכשיו, בבואו מבית הכנסת, יניח בקערה את המצות כשהן מגולות לצורך אמירת ההגדה, כי אין חשש שיראו בושטן בשעת הקידוש (עי' טור, אר"ח, סי' רעא סעיף ט; מנהגי מהרי"ל, שם). מגולים: בכתב־היד: 'מגלים', ותיקנתי. לענות: בכתב־היד: 'לענו', והשלמתי את הקיצור. לענות עליהן את כל השירים: לומר לפני המצות את כל ההגדה. והוא עלפי בבלי, פסחים לו ע"א (המוסגר מפירוש רש"י): "'לָחֶם עֹנִי' (דברים טז ג), לחם שעונין עליו דברים הרבה, [שגומרים עליו את ההלל, ואומרים עליו הגדה]". 9 | ויושב ובני ביתו, גדולים וצעירים: עורך הסדר יושב סביב השולחן, הוא ובני ביתו, הגדולים והקטנים. 10 | וחוטפי מצות: אולי צ"ל: וחוטפים מצות. וחוטפי מצות, כדי שלא ישנו הנערים: עלפי בבלי, פסחים קט ע"א: "חוטפין מצות בלילי פסחים, בשביל תינוקות שלא ישנו". 11 | ועושה כמו בשאר רגלים נאמרים: כנראה: 'עושה' ואומר את ברכות הקידוש כמו בשאר מועדים. 12 | סימן יקנה"ז: את הברכות יין, קידוש, נר, הבדלה, זמן, שסימנן 'יקנהז'. במוצאי שבת מוזכרים: אומרים על הכוס אם ליל יום־טוב ראשון של פסח חל במוצאי שבת. ראה: בבלי, פסחים קב ע"ב - קג ע"א; טור ושו"ע, אר"ח, סי' תעג סעיף א. 13 | ושותה רביעית: מכוס ראשון. וזו כשיטת התוספות, פסחים קח ע"ב, ד"ה 'רובא', שלכתחילה יש לשתות רביעית שלמה ולא רובה. ועי' טור ושו"ע, אר"ח, סי' תעב סעיף ט, ובנו"כ. זהו שיעורים: יורד לטור הבא. 13-14 | זהו שיעורים לכל ארבע כוסות: שיעור רביעית (היינו, לשתות רביעית, כדבריו בתחילת טור 13), הוא השיעור לכל ארבעה הכוסות. הנגמרים: איני יודע פירושו. 15 | והסיכות דשמאל: הסיבה לצד שמאלו. ולפי שיש לשתות את הכוס הראשון (ושאר הכוסות) בהסיכת שמאל (עי' טור ושו"ע, אר"ח, סי' תעב סעיף ב), הוא עוסק כאן בהלכות הסיכה. הסיכותו נכרים: זו ההסיכה שניכר בה שהיא דרך חירות; כי הסבת ימין אינה נחשבת להסבה (עי' טור הבא). 16 | וצד ימין... אין מסיבים כל עיקרים: אין להסב על צד ימין; עי' טור ובית יוסף, אר"ח,

וּבְלֹא בְרָכָה בְּנִטְיָלָה יָדָיו מִיָּדָיו
 לְוֹקֵחַ שְׂאָר יִרְקֵי לְהַמְצִיא לְתִינוּק הִירְהוּרִים
 כְּדֵי שִׁישָׁאֵל שְׁאִילַת וְחִיקוּרִים
 20 וּמִבְרַךְ 'פְּרִי הָאֲדָמָה', וְגַם נוֹתֵן לְאַחֲרִים
 וְיִטְבּוֹל בְּחוּמָץ וּבְמֶלַח, עֲשׂוֹי כְּמִין צִירִים
 וְיִבְצֵעַ מִצֵּה שְׁנִייה לְשָׁנֵי גִזְרִים
 וְהַפְרוּסָה בֵּין הַשְּׁלִימוֹת חוּזְרִים
 וְהַחֲצִי תַּחַת הַמֶּפֶה, לְאַפִּיקוֹמֶן בְּנִסְתָּרִים
 25 כְּמוֹ שֶׁהַבְּצִיקִים בְּשִׁמְלָתָם צְרוּרִים

— ביאור —

סי' תעב סעיף ג. ואברכיים: על הברכיים. כלומר: גם אין להסב ולסמוך על הברכיים, והכוונה לברכיו שלו עצמו. ראה מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף כ, עמ' קכ (המוסגר נוסף ממני): "דוקא כשאחד מיסב על ירך דחבריה [נחשב להסיבה], אבל להשען על ירך ידיה - לא, דאז נראה כאילו הוא אָבֵל ולא דרך חירות". מסיבים: בכתב-היד: 'מסיבי', והשלמתי את הקיצור. 17 | ובלא ברכה בנטיילה ידי מירים: נוטל את ידיו ומגביהן, ואינו מברך על הנטיילה. כשיטת הראשונים שאין מברכין על נטילת הידיים שלפני הטיבול הראשון; עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ו, ובבית יוסף שם. ומכך שבנטילת הידיים שלפני הסעודה הדגיש סימננו, להלן טורים 43-44, שגם שאר הסועדים נוטלים את ידיהם, אך לא ציין זאת כאן, בנטילת הידיים הראשונה, אפשר שהוא סובר כדעת הפוסקים (עי' הגדה שלמה, מבוא, עמ' 97), שאת נטילת הידיים הראשונה מבצע עורך הסדר בלבד. 18 | שאר ירקי: שאר ירקות, שאינם מין מרור (מהם הוא יאכל בהמשך הסדר); השווה: טור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף ב. 18-19 | להמציא לתינוק היריהורים, כדי שישאל שאלת וחיקורים: כלומר: "לוקח ירקות... ומטבל, כדי לעשות שינוי, בשביל התינוקות שישאלו, כי זה הוא שינוי שטובלין קודם סעודה, מה שאין דרך לעשות כן בשאר הימים" (טור, או"ח, סי' תעג סעיף ו(ב)), והוא עליפי בבלי, פסחים קיד ע"ב. 20 | וגם נותן לאחרים: כדברי הרמב"ם, הלכות חמץ ומצה, ח ב "מתחיל ומברך 'בורא פרי האדמה', ולוקח ירק ומטבל אותו... ואוכל כזית, הוא וכל המסובין עמו, כל אחד ואחד". וכן כתבו ראשונים נוספים, ראה, למשל: מחזור ויטרי, ב, סדר פסח, סי' א, עמ' תנב; ספר רוקח, סי' רפג, עמ' קנג. 21 | ויטבול בחומץ ובמלח: יטבול את הירק בחומץ או במי מלח. כשיטת רשב"ם ורבנו תם (ראה: רשב"ם, פסחים קיד ע"א, ד"ה 'מטבל'; תוספות, פסחים שם, ד"ה 'מטבל בחזרת') וראשונים נוספים, ולא כמנהג הקדום באשכנז ובצרפת לטבול בחרוסת. ראה: צור תעודה, עמ' יא-יג. עשוי כמין צירים: עשוי כמין ציר של דגים, המורכב ממים ומלח (עי' רש"י, שבת קח סע"א; רש"י, עירובין כז סע"א, ועוד). 20-21 | ומברך 'פרי האדמה'... ויטבול בחומץ ובמלח: ראה מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף טו, עמ' צח: "היה מברך 'בורא פרי האדמה' בטיבול ראשון... טרם הטבילה, דאז הוי ברכה עובר לעשייתן". וראה שם, הערה 17. 22 | יבצע מצה שנייה לשני גזרים: יבצע לשני חלקים את המצה השנייה (האמצעית) משלוש המצות. על מחלוקת הראשונים בזה, ועל הסוברים כדעת סימננו, ראה: צור תעודה, עמ' ו-ז. 23 | והפרוסה: בכתב-היד: 'והפרוס', והשלמתי את הקיצור. והפרוסה בין השלימות חוזרים: את המצה החצויה (אחד מחצאי המצה) יש להחזיר לבין שתי המצות השלמות. וכך בטור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ו(ב). 24-25 | והחצי תחת המפה, לאפיקומן בנסתרים, כמו שהבצקם בשמלותם צוררים: כלומר: "יקח מצה האמצעית ויבצענה לשנים, ויתן חציה לאחד מן המסובין לשומרה לאפיקומן, ונותנין אותה תחת המפה, זכר ל'משארותם צרות בשמלתם' (שמות יב לד)" (טור, או"ח, סי' תעג סעיף ו(ב)).

וַיֵּשׁ שְׁלִבְצוּעַ לִשְׁנַיִם אַחֵר מִצֵּה רִאשׁוֹנָה מִהֲדָרִים
הַטַּעַם, לְפִי שְׁאִין עַל הַמִּצְוֹת מְעַבְרִים
וְאֵז הַתְּבַשִּׁילִין מִן הַקְּעָרָה מְחֻסְרִים
שְׁלֹא נִרְאָה כְּמַגְבִּיָּה קִדְשִׁים הִיקָרִים
30 וּמַגְבִּיָּה הַקְּעָרָה, 'הָא לַחְמָא' עַד 'עֲבָדִים הֵיִינוּ' אוֹמְרִים
וְאֵז הַתְּבַשִּׁילִין לְתוֹךְ הַקְּעָרָה נִתְּחָרִים
וּמַעַל הַשְּׁלַחַן קְעָרָה לְסַלֵּק וּלְהָרִים

— ביאור —

1 26-27 ויש שלבצוע לשנים אחר מצה ראשונה מהדרים, הטעם, לפי שאין על המצוות מעבירים: יש המהדרים לבצוע את המצה העליונה, כי "אין מעבירין על המצוות" (בבלי, פסחים סד ע"ב). על הראשונים הסוברים שיש לבצוע את המצה העליונה, ראה: צור תעודה, עמ' ז, ובכל הנסמן שם, אך לא מצאתי שהם הטעימו את דעתם ב"אין מעבירין על המצוות", אלא כן הניח ב"ח (או"ח, סי' תעג אות יא) בדעת ה'רוקח' ר'סמ"ג, וכנראה על יסוד דברי ראבי"ה, שיש לבצוע האמצעית, ו"אין לומר יבצע העליונה משום דאין מעבירין על המצות, דאין מצוה בשבירת מצה לשנים" (מרדכי, פסחים, רמז תריא, מהדורת הרב י' הורוביץ, ירושלים תשסח, עמ' קפו; וליתא לפנינו בספר ראבי"ה, פסחים, סי' תקכה, עמ' קה). 1 28-29 ואז התבשילין מן הקערה מחסרים, שלא נראה כמגביה קדשים היקרים: קודם הגבהת הקערה (הנוכרת להלן, טור 30) מוציאים ממנה את שני התבשילין, הביצה והזרוע (הנוכרים לעיל, טור 6) שהם זכר לקרבן פסח וחגיגה, שלא יהיה נראה כמגביה קדשים בחוץ. ראה ספר ראבי"ה, ב, פסחים, סי' תקכה, עמ' קו (המוסגר ממני, לתוספת ביאור): "לאחר שהניח [המצה] החציה בין שתי השלימות, יטול מן הקערה שני תבשילין שבה, ביצה ובשר... אחד זכר לפסח ואחד זכר לחגיגה, ומניח המצות עם הירקות בתוך הכלי, ואומר: 'הא לחמא עניא וכו' עד 'בני חורין', ושוב מחזירן [את שני התבשילין] לכלי, אם רוצה. ובעבור כי ניהוג הוא להגביה הקערה עם מה שבתוכה, מוציאים אותם [=את שני התבשילין], שלא יהא נראה כמגביה קדשים בחוץ". ויש חולקים על הקפדה זו, ואחרים סוברים שיש להוציא מהקערה רק את הזרוע (שכנגד קרבן פסח) ולא גם את הביצה או הדג (שכנגד קרבן חגיגה). ראה על כך: חמשה סימני סדר, עמ' ה-ו, ביאור לטור 5. 1 29 קדשים: בכתב-היד: 'קדשי', והשלמתי את הקיצור. 1 30-32 ומגביה הקערה... ומעל השלחן קערה לסלק ולהרים: כלומר: מגביה את הקערה עם המצות ושאר דברים שבתוכה (אחרי הסרת שני התבשילין) ואומר 'הא לחמא עניא' ר'מה נשתנה' (עד 'עבדים היינו', וכנראה, ולא עד בכלל), אז עוקר ומסלק את הקערה מעל השולחן, ואומר, כפי הנראה, 'עבדים היינו' ואולי קטעים נוספים, ומחזיר את הקערה לפניו. כך למתואר בסימננו, ולא מצאתי מקבילה לדעתו, שהגבהת הקערה נמשכה עד אחרי אמירת 'מה נשתנה' ואחרי זה הוסיפו בעקירת הקערה. כי הראשונים המסכימים למנהג הגבהת הקערה וסילוקה (שלפעמים התבצע בהעברתה לסוף השולחן ולא יותר), הגביהו את הקערה רק בשעת אמירת 'הא לחמא עניא', ולאחר מכן עקרוה באמירת 'מה נשתנה' עד 'עבדים היינו', אז השיבוה לשלחן לפני עורך הסדר. ראה ספר ראבי"ה, פסחים, סי' תקכה, עמ' ק-קז: "אומר 'הא לחמא עניא' וכו', עד 'בני חורין'... כי ניהוג הוא להגביה הקערה עם מה שבתוכה... והגבהה זו, כשאומר 'הא לחמא עניא' אינו אלא לשמחה בעלמא... וכשמסיים עד 'בני חורין', עוקר מלפניו הכלי שבו המצות, ומסיר הכלי לסוף השלחן, ומכסה במפה את הכלי... ומוזג כוס שני, וכאן הבן שואל 'מה נשתנה'...". וכך אצל ראשונים נוספים, ראה: ספר רוקח, סי' רפג, עמ' קנג; דרשת הפסח לרוקח, עמ' 98-99, 102 (ובמקום הראשון קיימת סתירה מיניהיוביה); אור זרוע, ב, הלכות פסחים, סי' רנו, בעריכת הרב י' פרבשטיין, ירושלים תשע, עמ' שכג; רא"ש, מסכת פסחים, הלכות פסח בקצרה; שו"ת הרא"ש,

כדי שיתמה התינוק למה עתה מיסירים

הלא עדיין לא אכלנו כל הדברים

35 וימזוג כוס שני לכל החברים

ובקול נעים האגדה גומרים

וכשיגיע ש'מצה זו', מרור זה' מזמרים

מראה אותם לכל הדרים

ומ'לפניך' עד חצי הלל משוררים

40 ואז הכוס תמיד בידיהן מחברים

— ביאור —

כלל יד, סימן ו, מהדורת הרב י"ש יודלוב, ירושלים תשנ"ד, עמ' עד; טור, אר"ח, סי' תעג סעיף ו; מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף כב, עמ' קג-קד. וראה גם: הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, ז ג, אות א [למנהג אחר בראשונים, אין צורך להגביה את הקערה אלא רק לסלקה ולעקרה מיד באמירת 'הא לחמא עניא' עד 'מה נשתנה' או 'עבדים היינו' (הדבר תלוי במחלוקת הראשונים), ראה: מחזור ויטרי, ב, הלכות ליל פסח ('סדר פסח ארוך מרש"י'), סי' ח, עמ' תטז, ובכל הנסמן שם בהערה 1]. וכמנהג סימננו לא מצאתי מקור. 31 ואז התבשילין לתוך הקערה נחזרים: כשסיימים לומר עד 'עבדים היינו', משיבים לקערה את שני התבשילין (הביצה והזרוע), כי אז מניחים את הקערה בחזרה למקומה ואין חשש שייראה כמגביה קדשים בחוץ. והכל כמנהג שבספר ראבי"ה (עי' לעיל, ביאור לטורים 28-29), חוץ מכך שלדעתו מניחים את הקערה מהגבהתה ב'לשנה הבאה בני חורין', היינו לפני 'מה נשתנה'. השווה לעיל, ביאור לטורים 30-32. 32-34 ומעל השלחן קערה לסלק ולהרים, כדי שיתמה התינוק למה עתה מיסירים, הלא עדיין לא אכלנו כל הדברים: ראה טור, אר"ח, סי' תעג סעיף ו: "ויגביה הקערה שבה המצות, ויאמר 'הא לחמא' וכו', עד 'מה נשתנה', ואז יצוה להסירה מעל השולחן, כאילו כבר אכלו, כדי שישאל התינוק: למה מסירין הפת ועדיין לא אכלנו". וכך בראשונים נוספים שנרשמו לעיל, ביאור לטורים 30-32. 35-36 וימזוג כוס שני... ובקול נעים האגדה גומרים: משנת פסחים, י ד: "מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל... 'מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות'... ולפי דעתו של בן אביו מלמדו, מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מ'ארמי אובד אבי' עד שיגמור כל הפרשה כולה". וכך בטור וש"ע, אר"ח, סי' תעג סעיף ז. כוס שני: בכתב-היד: 'כוס שלישי שני', ועל תיבת 'שלישי' נרשמו קווים למחיקה. לכל החברים: לכל המסובים. כי כולם חייבים בארבעה כוסות, גם נשים וקטנים (עי' טור וש"ע, אר"ח, סי' תעב סעיפים יד-טו). ובקול: תוקן בכתב-היד מ'ובכל'. ובקול נעים האגדה גומרים: כן כתב ריטב"א: "וחייב אדם לומר ההגדה בנעימה ובקול רם, בכל כחו" (הריטב"א: הלכות סדר ההגדה וביאורי ההגדה של ליל פסח, מהדורת הרב י' ליבוביץ, ירושלים תשנ"א, עמ' יא). וחכם ספרדי אחר כותב: "לומר ההגדה וההלל בשובה ונחת ובקול נעים ובכוונה" (הגדה של פסח: שניים מי יודע, מפרש ב, מהדורת י"ש שפיגל, לוד חש"ד, עמ' רו). והסכימו לכך עוד ראשונים, ראה: זכר צדיק: סדר חג הפסח, ההגדה ופירושה [...]. לר' יוסף ב"ר צדיק, מהדורת א' שושנה וי"ש שפיגל, ירושלים תשנ"ד, עמ' פו והערה 56. האגדה גומרים: עד ברכת 'אגל ישראל'. עי' טור וש"ע, אר"ח, סי' תעד סעיף א. 37-38 וכשיגיע ש'מצה זו', מרור זה' מזמרים, מראה אותם לכל הדרים: כלומר: "כשיגיע ל'מצה זו', צריך להגביהה, להראותה למסובין, שתתחבב המצוה עליהן; וכן כשיגיע ל'מרור זה'..." (טור, אר"ח, סי' תעג סעיף ז; והוא מבבלי, פסחים קטז ע"ב). מזמרים: אומרים בנעימה; עי' לעיל, טור 36. לכל הדרים: לכל המתגוררים בבית, היינו, לכל המסובים בסעודה. 39 ומ'לפניך': מהקטע "לפניך אנחנו חייבים להודות, להלל, לשבח..." (הגדה שלמה, עמ' סה). עד חצי הלל: עם שני המזמורים הראשונים של הלל (תהלים קיג-קיד). משוררים: אומרים בנעימה; עי' לעיל, טור 36. 40 ואז הכוס תמיד בידיהן

וְאֵז בְּרַכַּת 'פְּרִי הַגֶּפֶן' עַל כּוֹס שְׁנֵי מִפְאָרִים
 וְשׁוֹתִים בְּהִסְיָבָה, כְּמוֹ כְּדִלְעִיל מְבוֹאָרִים
 וְנוֹטֵל יָדָיו מְטִינוֹף וּמְפִיעוּרִים
 וְכָל בְּנֵי הַסְּעוּדָה אַחֲרָיו נִגְרָרִים
 45 וּבְבִרְכַּת עֲנִי כֹלְהוֹן נִזְהָרִים
 יוֹשִׁיט יָדוֹ לְמִצָּה רִאשׁוֹנָה

— ביאור —

מחברים: ואז, בזמן אמירת 'לפִּיכָּ' והמזמורים הראשון של ההלל, אוחזים המסובים את הכוס בידיהם. ראה טור, או"ח, סי' תעג סעיף ז: "נוהגין באשכנז, כשמגיעין עד 'לפִּיכָּ', מגביה כל אחד כוסו ואוחזו בידו עד סיום ברכת 'אשר גאלנו'". מחברים: בכתב־היד: 'מזבירים', ומעל הזי"ן נרשמה ח"ת, היינו: 'מחברים', ומשמעותו: אוחזים. | 41 ואז ברכת 'פְּרִי הַגֶּפֶן' עַל כּוֹס שְׁנֵי מִפְאָרִים: כשיטת הראשונים שיש לברך 'בורא פרי הגפן' גם על כוס שני. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעד סעיף א. ברכת: בכתב־היד: 'ברכ', ופתחתי את הקיצור. מפארים: אומרים בפאר והדר, בניגון. | 42 ושותים בהסיבה: שיש לשנות את כל ארבעה הכוסות בהסיבה, דרך חירות. כמו כדלעיל מבווארים: באופן המבוואר לעיל, טורים 15-16. ואולי צ"ל: 'כמו דלעיל', אחרת זו כפילות לשון. כדלעיל מבווארים: בכתב־היד: 'כדלע' מבוואים', והשלמתי את הקיצור ותיקנתי. | 43 ונוטל ידיו מטינוף ומכיעורים: נוטל ידיו, שנית, בשביל הסעודה. ונטילת ידיים זו היא משום החשש שהסיח דעתו מנטילת הידיים הראשונה והן נגעו בדבר טומאה ('טינוף וכיעורים'). ראה: בבלי, פסחים קטו ע"ב, וברש"י ורשב"ם; בית יוסף, או"ח, סי' תעה סעיף א(א). וכשיטת סימננו, שיש ליטול ידיים פעמיים, לפני הטיבול הראשון וקודם הסעודה, כן דעת רוב הראשונים, ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 216-229, 239-240. | 44 וכל בני הסעודה אחרינו נגריים: כנראה: כל הסועדים נגריים אחר עורך הסדר, וגם הם נוטלים את ידיהם. בשונה מנטילת הידיים הראשונה, בה הם לא השתתפו, לדעת סימננו; ע"י לעיל, ביאור לטור 17. | 45 ובברכת ענני: בברכת 'על נטילת ידיים', הנאמרת על נטילת הידיים לסעודה. כולחון: עורך הסדר וכל הסועדים. נזהרים: מקפידים ואומרים. וכוונתו לומר, שעל נטילת ידיים זו כן מברכים 'על נטילת ידיים', בשונה מנטילת הידיים הראשונה, שאין מברכין עליה; ע"י לעיל, ביאור לטור 17. | 46-51 יושיט ידו למצה ראשונה... היא הפרוסה שילחם ענני תקראנה, ואוכלים שניהם אהרדי מכוונה: יושיט ידו ויאחז את המצה הראשונה, העליונה, ויברך עליה 'המוציא לחם מן הארץ', וקודם שיבצע ממנה יברך 'על אכילת מצה' על המצה השנייה, 'הפרוסה', שכבר נחצתה בתחילת הסדר, ואז יבצע ויאכל משתייהן (שיעור כזית, כפי הנראה). וזו כדעת טור, או"ח, סי' תעה סעיף א: "יקח הקערה שהמצות בתוכה, כסדר שהניחו, השלימה למעלה והפרוסה תחתיה, ויברך על השלימה 'המוציא' ויבצע, ולא יאכל עד שיברך על הפרוסה 'על אכילת מצה', ויאכל משניהם ביחד כזית מכל אחד". אלא שלדעת סימננו, יש לעכב את בציצת השלמה עד אחרי שיברך 'על אכילת מצה' על הפרוסה, וכדעת מהרי"ל (מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף לא, עמ' קט; וראה שם, הערה 9). ונחלקו הראשונים אלו ברכות מברכים על המצות. יש סוברים כמתואר בסימננו; יש אומרים להיפך - 'המוציא' על הפרוסה ועל אכילת מצה' על השלמה; ולדעה אחרת, יש לומר את שתי הברכות על הפרוסה. לסיכום הדעות, ראה: טור ובית יוסף, או"ח, סי' תעה סעיף א; הגדה שלמה, מבוא, עמ' 154-157; הרב י' בינדר, 'פירוש חדש מכתב יד לפיוט 'אלהי הרוחות לכל בשר' לר' יוסף טוב עלם', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כב (לב), ירושלים תשעד, עמ' 152 הערה 141, ובכל המובא שם; גויטיין, הגדת ארנה מיכאל, עמ' 72-73. | 46 יושיט ידו למצה ראשונה: יושיט ידו ויאחז את המצה העליונה כשמברך עליה 'המוציא לחם' (כמבואר בטור הבא), כי אין לברך 'המוציא לחם מן הארץ' קודם שיתפוס הלחם, שיש לתת שתי ידיו על הפת בשעת ברכה (על־פי שו"ע, או"ח, סי' קסז סעיפים ג-ד; ולמקורות

הוכן 'המוציא לחם' למבקרנה
 והבין וטרם חתיכתה יסירנה
 דבר דת ל'אכילת מצה' תצרפנה
 50 היא הפרוסה, ש'לחם עני' תקראנה
 ואוכלים שניהם אהדדי מכוונה
 ולאחר כן, כזית מרור בידו יאחזנה
 ומברך 'אכילת מרור', ובחרוסת ישקענה

— ביאור —

ההלכה, ע"י בית יוסף, שם). ראשונה: בכתב־היד: 'ראשונה', והשלמתי את הקיצור. | 47 הוכן: נועדה לה. 'המוציא לחם': ברכת 'המוציא לחם מן הארץ'. למבכרנה: לברך עליה, על המצה העליונה. | 48 והבין: ויתבונן. והקריאה אינה בטוחה, ואולי יש לקרוא: 'והכין', אך איני יודע לפרש קריאה זו. והבין וטרם: מול תיבות אלו נרשם בגליון (בקולמוס שונה): 'אותן', ואיני יודע לפרש. וטרם חתיכתה יסירנה: טרם שיחתוך ויבצע מהמצה העליונה, יסיר את ידו ממנה. חתיכתה: בכתב־היד: 'חתיכ', והשלמתי את הקיצור. | 49 דבר דת: דבר תורה, להלכה. 'לאכילת מצה' תצרפנה: לברכת 'על אכילת מצה' הנאמרת על המצה השנייה, הפרוסה (כמבואר בטור הבא), תצרף את הברכה הנוכחית. כלומר: אין לבצוע מהמצה העליונה קודם שיברך 'על אכילת מצה' על המצה השנייה. 'לאכילת': בכתב־היד: 'לאכיל', וכנראה נשמט הגרש המסמן את הקיצור, והשלמתי: 'לאכילת'. אמנם אפשר שיש לתקן: 'לאכול', ונמצא שסימננו סובר שיש לברך 'לאכול מצה', כסברת "הרבה מן האחרונים" שנזכרו בבית יוסף, או"ח, סי' תעה סעיף א(א), ולא כדעת הרמב"ם (הלכות חמץ ומצה, ח ח) שהברכה היא: 'על אכילת מצה'. אמנם להצעת תיקון זו, יש להבין מדוע בנוגע למרור נקט סימננו כדעת הרמב"ם (שם), 'על אכילת מרור' (להלן, טור 53) ולא כשיטת אותם אחרונים לברך 'לאכול מרור' (ע"י בית יוסף, שם). | 50 היא הפרוסה: המצה השנייה היא המצה הפרוסה, שנחצתה כבר בתחילת הסדר; ע"י לעיל, טורים 22-23. הפרוסה: בכתב־היד: 'הפרוס', והשלמתי את הקיצור. ש'לחם עני' תקראנה: הנקראת 'לחם עני' (דברים טז ג), כי דרכו של עני בפרוסה; ע"י בבלי, פסחים קטו סע"ב - קטז רע"א. | 51 ואוכלים שניהם אהדדי מכוונה: ואוכלים משתי המצות (שיעור כזית, כנראה) ביחד. שניהם: בכתב־היד: 'שניה', והשלמתי את הקיצור. מכוונה: ניקדתי עליפי החריזה. | 52 ולאחר כן: אחרי אכילת מצה, כמתואר בטורים קודמים. בכתב־היד: 'ולאח"כ', ופתחתי את ראשי־התיבות. כזית מרור: כן שיעורו. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף א(א), והוא ממשנת פסחים, ב ו. בידו יאחזנה: כי כל דבר שמברך עליו צריך לאחוזו בשעת הברכה, ראה: טור ושו"ע, או"ח, סי' רו סעיף ד. ואת אחיזת המרור בשעת הברכה הזכירו כמה גאונים וראשונים. ראה, למשל, סדר רב עמרם גאון, סדר של פסח, סי' פח, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קכב: 'ואוחז עלה של חזרת ומברך 'לאכול מרור', ומטבל בחרוסת ואוכל'. | 53 ומברך 'אכילת מרור': כדעת הרמב"ם, ולא כשיטת פוסקים אחרים, שיש לברך 'לאכול מרור'; ע"י בית יוסף, או"ח, סי' תעה סעיף א(א); לעיל, ביאור לטור 49. ובחרוסת ישקענה: כן בטור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף א(א). סימננו מקדים את ברכת 'על אכילת מרור' לשיקועו בחרוסת, כמנהגו של מהרי"ל: 'היה מברך... 'על אכילת מרור'... טרם הטבילה, דאז הוי ברכה עובר לעשייתן' (מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף טו, עמ' צח); 'ויברך 'על אכילת מרור' טרם ישקעו בחרוסת' (שם, סעיף לג, עמ' קיא). ניתן למצוא מקבילות לכך אצל הגאונים והראשונים (ע"י לדוגמא, במובא לעיל, ביאור לטור 52, מסדר רב עמרם גאון), אך לא כהוראה מפורשת. ובחרוסת: בכתב־היד: 'ובחרוס', והשלמתי את הקיצור. ישקענה: ניקדתי לפי החריזה.

- וְשָׁלָא יבטל טעם מרור – ינערנא
 55 אַךְ בלא הסיבה תאכלנא
 כי זכרון לעבודת המרור תעשנא
 ואז יקח המצה התחתונה
 ומרור עמה לכוֹרנא
 וגם עתה בחרוסת יטבולנא
 60 'ומצה על מרורים' לקיימנא
 'בלא טיבול, ובלא ברכה יתננא
 למקדש כהילל הזקן' זיכרנא
 ואחרי כן יאכלו וישתו כל צרכינא
 ואין להרבות בתפנוקי מעדינא
 65 פן ישפח וישן מלאכול אפיקומן פדינא

— ביאור —

54 | ושללא יבטל טעם מרור – ינערנא: ינענע וינער את המרור כדי להסיר ממנו את החרוסת, כדי שהחרוסת לא תבטל את טעם מרור. וכך בטור, או"ח, סי' תעה סעיף א(א), בשם רבינו יונה. | 55-56 | אך בלא הסיבה תאכלנא, כי זכרון לעבודת המרור תעשנא: על-פי בבלי, פסחים ק"ח ע"א: "מרור, אין צריך הסיבה". ופירש רש"י הטעם: "שהוא זכר לעבודת". ועי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף א. הסיבה: לפני תיבת 'הסיבה' נכתב בכתב-היד: 'חסיבה', ונסמן בקוים למחיקה. | 57-62 | ואז יקח המצה התחתונה... למקדש כהילל הזקן זיכרנא: כלומר: "נוטל מצה שלישית, ובוצע ממנה, וכורכה עם המרור, ואוכל ביחד, זכר למקדש כהלל, שהיה כורך פסח מצה ומרור ואוכל" (טור, או"ח, סי' תעה סעיף א(ב)). וקודם אכילת ה'כורך' יש לטבולו בחרוסת. כן לדעת סימננו, ונחלקו בכך הראשונים, ראה: טור, או"ח, שם, ובבית יוסף שם; הגדה שלמה, מבוא, עמ' 170-171. | 57 | המצה: בכתב-היד: 'המצוה' (!), וזו טעות, ותיקנתי. | 58 | עמה: עם המצה. לכורכנא: לכוֹרנא עם המצה. | 59 | וגם עתה: גם אכילת מרור זו, שהיא ב'כורך'. יטבולנא: הניקוד על-פי החרוזה. | 60 | 'ומצה על מרורים' לקיימנא: לקיים את הציווי: 'ומצות על מרורים יאכלנהו' (שמות יב ח). לשון סימננו: "ומצה על מרורים" קרוב יותר לפסוק בשמות יב ח, מאשר לפסוק במדבר ט יא, המובא בדפוסי התלמוד שלפנינו כאסמכתא למנהגו של הלל הזקן (עי' להלן, ביאור לטור 62). וכנראה לנוסח סימננו הובא ב'הגדה של פסח' הפסוק מספר שמות, כנוסח כמה הגדות קדומות. ראה: תורה שלמה, שמות יב ח, סי' קפג בביאור. | 61-62 | 'בלא טיבול ובלא ברכה יתננא, למקדש כהילל הזקן' זיכרנא: כנראה: קודם אכילת ה'כורך' היה אומר ('מזכיר'): "בלא טיבול ובלא ברכה, זכר למקדש כהלל", וזאת אע"פ שלדעת סימננו יש לטבול את ה'כורך' בחרוסת! עי' לעיל, טור 59. לנוסח האמירה המחודש שלפנינו הקדשתי מאמר מיוחד: 'בלא טיבול ובלא ברכה', סגולה, גליון 02. | 62 | למקדש כהילל הזקן: ראה בבלי, פסחים קטו ע"א (המוסגר מפירוש רש"י): "תניא: אמרו עליו על הלל, שהיה כורכן [את פסח, מצה ומרור] בבת אחת ואוכלן, שנאמר (במדבר ט יא): 'על מצות ומרורים יאכלנהו'". זיכרנא: בכתב-היד: 'זיכרנא', ותיקנתי. ואולי עדיף לתקן: 'זיכרנא', או: 'זיכרנא'. | 63 | לפני הטור הנוכחי נכתב בכתב-היד: "ואח"כ יקח בלא ברכה", ונמחק במתיחת קו. ואחרי כן: בכתב-היד: 'ואח"כ', ופתחתיו את ראשיההיבות. ניתן גם לפענח: 'ואחר כך', ואין בכך כל הברל משמעותי. ואחרי כן יאכלו וישתו: את סעודת החג. כל צרכינא: ככל צורכם. | 64-65 | ואין להרבות בתפנוקי מעדינא, פן ישכח וישן מלאכול אפיקומן כדינא: כן הזהיר מהרי"ל: "בכל ימים טובים נכון להרבות מאכלים [תפנוקי מעדנים], מלבד שתי לילות הסדר,

ולאחר שסעודתו תגמורנה
ואז יקח הפרוסה שבתוך המפה טמונה
כזית לאפיקומן לכלם ממנה
ואחרי כן יקח בלא ברכה מים אחרונה
70 וימזוג כוס שלישי לברכת מזונה
ובעל הבית מברך, וזה דבר נכונה
לפי שעל ידיו כל הברכות עד הנה

— ביאור —

משום שצריך לאכול עדיין אפיקומן [בסוף הסעודה, ואם ישן, אפילו שינת עראי, שוב לא מצי
לצאת ידי חובתו במצות אפיקומן, ורוב אכילה גורמת חטיפת שינה] (מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה,
סעיף לז, עמ' קיד, והמוסגר נוסף משינויי נוסחאות, שם, הערות ב-ג). במקרה הנוכחי ניכרת
במיוחד תלותו של סימננו בהוראת מהרי"ל, שנקט לשון 'בתפנוקי מעדינה' בדומה ללשונו של
מהרי"ל; ראה לעיל במבוא. בתפנוקי מעדינה: במאכלים מעודנים. אזהרתו שלא להרבות באכילה
נוגעת, כמובן, גם שלא במעדנים, אלא שדיבר בהווה, שבסעודת החג מגישים לשולחן מעדנים;
בנוסף לכך, שכיח יותר להרבות באכילת מעדנים, ש"רווחא לבסימא שכיח" (בבלי, מגילה ז ע"ב).
פן ישכח וישן מלאכול אפיקומן כדינה: כלומר: פן ישכח מלאכול אפיקומן מפני ששקע בשינה,
שלאחריה אינו יכול לאכול את האפיקומן, כדברי מהרי"ל. 66 ולאחר שסעודתו תגמורנה: אחרי
שיגמור את סעודתו. שסעודתו: בכתב־היד: 'ש... סעודתו', בשתי שיטין (כי הסימן נכתב ברובו
בטורים צרים ביותר), ואחרי השי"ן נרשם איזה סימן קטן לא ברור. ונראה שיש לקרוא:
'שסעודתו'. 67-68 ואז יקח הפרוסה שבתוך המפה טמונה, כזית לאפיקומן לכלם ממנה: בסיום
הסעודה יקח מהמצה החצויה שהטמין 'תחת המפה' עבור אפיקומן (לעיל, טורים 22-25), ויתן
ממנה כזית לכל המסובים. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעז סעיף א. 69 ואחרי כן: בכתב־היד:
'ואח"כ', ופתחתיו את ראשיהתיבות; ועי' לעיל, ביאור לטור 63. יקח בלא ברכה מים אחרונה: יקח
ויטול את ידיו במים אחרונים, בלא לברך 'על נטילת ידיים', כי מים אחרונים אינם חובה (עי' טור
ושו"ע, או"ח, סי' קפא סעיף ז, וכו"כ). הוראה זו בנוגע לליל הסדר מופיעה בהרבה ראשונים
(ראה, למשל: ספר ראבי"ה, פסחים, סי' תקכה, עמ' קי; ספר רוקח, סי' רפג, עמ' קנה; שבלי
הלקט, סי' ריח, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמז, עמ' 200; אור זרוע, ב, הלכות פסחים, סי' רנו,
בעריכת הרב י' פרבשטיין, ירושלים תשע, עמ' שכה), ואיני יודע אם זה מפני שבליל הסדר הקפידו
במים אחרונים יותר משאר ימות השנה (ראה: לקט יושר, א, הלכות נטילת ידיים וסעודה, סעיף
כב, עמ' עא; שם, הלכות ליל הסדר, סדר רבינו, עמ' רי), או שזה נאמר כהתנגדות למנהג הקדום
לברך בליל הסדר על מים אחרונים ברכה מיוחדת - 'על שטיפת ידיים' (ראה: צ' גרונר, ברכות
שנשתקעו, ירושלים תשסד, עמ' קלג-קלד). גם איני יודע, אם מאי־הכללת סימננו את שאר
המסובים בנטילת מים אחרונים (כמנהגו לעיל, טורים 43-44, בנוגע לנטילת הידיים שלפני
הסעודה; והשווה לעיל, ביאור לטור 17, בנוגע לנטילת הידיים שלפני הטיבול הראשון) ניתן לדייק,
שעורך הסדר בלבד נטל ידיו במים אחרונים ולא שאר המסובים, וכמנהג הנזכר בספר ראבי"ה,
פסחים, סי' קכה, עמ' קי: "עושה הסדר נוטל ידיו בלא ברכה, דמים אחרונים חובה משום סכנה...
כי לו ראוי לברך ברכת המזון ולעשות כל הסדר עד גמירא..." וכך מפורש במנהגי מהר"ש, סי'
שב סעיף ט, עמ' צג [=מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה, סעיף מא, עמ' קיז]. 70 וימזוג כוס שלישי
לברכת מזונה: לברך עליו 'ברכת המזון'. ראה טור ושו"ע, או"ח, סי' תעט סעיף א. לברכת: אותיות
'לבר' נרשמו בשוליים בכתביה דקה. 71-72 ובעל הבית מברך, וזה דבר נכונה, לפי שעל ידיו כל
הברכות עד הנה: כלומר: אע"פ שבדרך־כלל אורח מברך (עי' בבלי, ברכות מז ע"א; טור ושו"ע,

ויתן לבר מצוה להוציא ב'הודו' ו'אנא'
 כי תבא [מארה] למי שאשתו והקטנים מזמנה
 75 ואל יחתם בהלל כשסיימנה
 עד סוף 'ישתבח', אז יחתמנה
 ואומר: 'אז רוב ניסים' בלילי קדמנה
 ואומץ גבורותיך' בלילי תניינא

— ביאור —

או"ח, סי' רא סעיף א), בליל הסדר "רגילין בעלי בתין לברך ברכת המזון... משום דבזאת הלילה נראה שהוא גדול הבית, במה שעושה הסדר" (מנהגי מהר"ש, סי' שמה סעיף א, עמ' קו = מנהגי מהר"ל, סדר ההגדה, סעיף מא, עמ' קח). אבל טעמו של סימננו הוא על-דרך "המתחיל במצוה יהא גומר את כולה" (תנחומא, עקב, ו), ולא מצאתי כטעמו. והשווה דברי ראב"ה שהובאו לעיל, ביאור לטור 69. שעל ידיו: בכתב-היד: שע"י, ופתחתי את ראשיהתיבות. | 73 ויתן לבר מצוה להוציא ב'הודו' ו'אנא': רק בן י"ג שנה ויום אחד, המחויב במצוות, יוציא את המסובים בחובת אמירת הפסוקים 'הודו ליי כי טוב' (תהלים קיח א) ו'אנא יי הושיעה נא, אנא יי הצליחה נא' (שם, פסוק כה), שבמזמורי ההלל הנאמרים אחרי ברכת המזון. ונחלקו בכך הפוסקים, ראה: מנהגי מהר"ל, סדר ההגדה, סעיף מה, עמ' קכ ובכל המובא שם בהערות; דרכי משה, או"ח, סי' תעט אות ב. אך כשיטת סימננו, שגם 'הודו' וגם 'אנא' יקרא בן מצוה, לא מצאתי. והשווה שיטת רבנו תם, שהביאה ר' אהרן הכהן מפירובאנס, ארחות חיים, א, סדר ליל הפסח, דין לג, פירינצי תקי, דף פא ע"ג: "הגדול שבכולן קורא 'הודו', וכולן עונין, וכן נמי ב'אנא'". אך שם מדובר בגדול שבבית (כמובא במנהגי מהר"ש, סי' שמה סעיף ב, עמ' קו: "כתוב בסידור רש"י, שגדול שבבית יאמר 'אנא' ו'הודו'", ולפנינו בסידור רש"י, סי' שפט, מהדורת ש' בובר, ברלין תרעב, עמ' 190 - ליתא!), ומשום כבודו, ולא בגדול 'בר מצוה' ומשום חובה הלכתית, כדברי סימננו. וצ"ע מקורו. להוציא: בכתב-היד: 'להוציא', והשלמתי את הקיצור. | 74 כי תבא מארה למי שאשתו והקטנים מזמנה: בבלי, ברכות כ ע"ב: "באמת אמרו: בן מברך לאביו, ועבד מברך לרבו, ואשה מברכת לבעלה; אבל אמרו חכמים: תבא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו". ובנוגע להקראת הלל, ראה משנת סוכה, ג י: "מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו, עונה אחריהן מה שהן אומרין, ותהי לו מאירה". ופירש רש"י (בבלי, סוכה לח ע"א): "תבא מאירה שלא למד; ואם למד, תבא לו מאירה שמבזה את קונו לעשות שלוחים כאלה". מארה: בכתב-היד הושאר כאן רווח, והשלמתי על-פי בבלי, ברכות שם. מזמנה: כנראה: מזומנים לו להוציא ידיו חובתו. בכתב-היד: 'מזנה', ואין לו מובן ותיקנת. | 75 ואל יחתם בהלל כשסיימנה: לא יחתם בברכה כשמסיים את ההלל. | 76 עד סוף 'ישתבח', אז יחתמנה: ימתין עד שיאמר את 'הלל הגדול' (תהלים, מזמור קלו), 'נשמת כל חי' וברכת 'שתבח כל חי', ואז יחתום: "ברוך אתה יי, אל מלך גדול מהולל בתשבחות". וזו כשיטת רבינו חיים הכהן והרא"ש שהובאה בטור, או"ח, סי' תפ סעיף א. וכן במנהגי מהר"ל, סדר ההגדה, סעיף מו, עמ' קכא. | 77-78 ואומר 'אז רוב ניסים' בלילי קדמנה, ואומץ גבורותיך' בלילי תניינא: "יש לומר 'אז רוב ניסים' בליל ראשון, ואומץ גבורותיך' בליל שני" (לקט יושר, א, הלכות ליל הסדר, סדר רבינו, עמ' ריב, בשם "כתב ראב"ה", שאינו לפנינו. מנהג זה נזכר גם במנהגי הרב זלמן יענט, ענייני פסח [בתוך: ספר המנהגים לרבינו אייזיק טירנא, מהדורת ש"י שפיצר], ירושלים תשס, עמ' קסט). ועל מנהג אמירת פיוטים שונים בסוף הסדר, ראה: הגדה שלמה, מבוא, עמ' 188 ואילך. ואומר: בכתב-היד: 'ואומ', והשלמתי את הקיצור. 'אז רוב ניסים': פיוט המתחיל 'אז רוב נסים הפלאת בלילה', והוא חלק מהקרובה לפסח 'אוני פטרי רחמתיים' שחיבר ינאי, פייטן ארצישראלי קדמון, בן אמצע המאה הששית. 'אומץ גבורותיך': פיוט המתחיל 'אומץ גבורותיך הפלאת בפסח', והוא חלק מהקרובה לפסח 'אסירים אשר בכושר שעשעת' לר'

ואז שתיית כוס רביעי לערכנה

80 ורק ברכה אחרונה באותו זימנא

כי אין להרבות בברכות אחרונות לכל אידנה

כי כל הממעט הרי זה משובחנה

ואחרי כן לא ישפה שום שתיית יינה

פן שטעמת אפיקומן משתנה

85 ואם הצימאון איליו עינה

אז רק בשתיית מים שרינא

— ביאור —

אלעזר בירבי קליר. | 79 ואז שתיית כוס רביעי לערכנה: ואז, אחרי אמירת הפיוטים הנזכרים, ישתה את הכוס הרביעי, הערוכה ומסודרת לזמן זה. כן נהג מהר"ם מרוטנבורג (עי' ספר תשב"ץ, סוף סימן צט, מהדורת הרב ש' אנגל, ירושלים תשעא, עמ' נא) ור' ישראל איסרלין בעל 'תרומת הדשן' (עי' לקט יושר, א, הלכות ליל הסדר, סדר רבינו, עמ' ריב), והוא כמנהג המופיע ב"טופסי המחזורים, שכתוב בהן, שיברך כוס רביעי אחר 'אז רוב ניסים' ו'אומץ גבורתך'", כלשון מהרש"ל (שאלות ותשובות מהרש"ל, סי' פח, ירושלים תשכט, עמ' רכד; וראה: תבואה, פסח דורות, עמ' 339 והערה 128), שהתנגד למנהג, וכשיטת ה'רוקח' שאמירת הפיוטים היא לפני שתיית הכוס האחרון (אלא שלדעת ה'רוקח', שותים כוס חמישי, והוא האחרון), ראה: ספר רוקח, סי' רפג, עמ' קנה. | 80 ורק ברכה אחרונה באותו זימנא: הברכה שאחרי שתיית יין ('על הגפן ועל פרי הגפן') מברכים רק אחרי הכוס הרביעי. וזו כשיטת הרא"ש, ראה: טור, או"ח, סוף סימן תעד; להלן, ביאור לטורים 81-82. זימנא: בכתב-היד: 'זימנ', ופתחתי את הקיצור. | 81-82 כי אין להרבות בברכות אחרונות לכל אידנה, כי כל הממעט הרי זה משובחנה: כהכרעת הרא"ש: "ברכה אחרונה אין לברך כי אם על כוס רביעי... וכן ראוי לעשות, דהמעט בברכות אין מפסיד, דברכות אין מעכבות, אבל המרבה - מפסיד, דהוי ברכה לבטלה" (שו"ת הרא"ש, כלל יד, סימן ו, מהדורת הרב י"ש יודלוב, ירושלים תשנר, עמ' עד). אחרונות: בכתב-היד: 'אחרות', ותיקנתי מסברא. לכל אידנה: לכל זמן. | 83 ואחרי כן: אחרי שתיית הכוס הרביעי. בכתב-היד: 'ואח"כ', ופתחתי את ראשיהתיבות; ועי' לעיל, ביאור לטור 63. שתיית יינה: שתיית יין. ונקט 'יינה' בגלל החרוזה. | 84 פן שטעמת אפיקומן משתנה: כדי שלא ישתנה טעם מצת האפיקומן מפיו, כלומר, שישאר בפיו טעם המצה. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעח סעיף א, סי' תפא סוף סעיף א. | 85-86 ואם הצימאון איליו עינה, אז רק בשתיית מים שרינא: אם הצמא מענה אותו, הוא מותר בשתיית מים. והכל עליפי הכרעת הרא"ש בטור, או"ח, סוף סימן תפא. ואיני יודע אם מדברי סימננו: "ואם הצימאון איליו עינה" ניתן לדייק, שהיתר שתיית מים אחרי אפיקומן הוא רק אם מצטער הרבה, שהוא בגדר 'מעונה', חומרא הלכתית שלא מצאתיה בפוסקים, או שסימננו דיבר בהווה, שבדרך כלל אדם שותה כשהוא צמא. השווה רמב"ם, הלכות דעות, ד א: "לא ישתה אלא כשהוא צמא". שרינא: מותר. והוא מן הארמית. | 87-91 ובלילה לפני מיטתו לא יקרא בשום לישנא... ורע אליך לא יאונה: כהוראת מהרי"ל: "בליל פסח יקרא אדם בפני מיטתו ברכת 'המפיל חבלי שינה' וקריאת שמע, אך שאר פסוקים שאומרים להצלה מהמזיקין - לא צריך, כי ליל שימורים הוא, משומר ובא מן המזיקין" (מנהגי מהרי"ל, סדר ליל שני, סעיף א, עמ' קכג). וההגשת סימננו, לקרוא רק את הפרשה הראשונה של קריאת שמע, היא כדברי מהר"י ווייל: "ויברך 'המפיל' וכו', ויקרא פרשה ראשונה של קריאת שמע, ולא יקרא שאר פסוקים דרחמים, דכתיב (שמות יב מב): 'ליל שימורים' וגו', משומר הוא מן המזיקין" (שאלות ותשובות רבינו יעקב ווייל, חלק א, סי' קצג, מהדורת הרב י"ש דומב, ירושלים תשסא, עמ' רפה).

וּבְלִילָה לִפְנֵי מִיטָתוֹ, לֹא יִקְרָא בְּשׁוּם לִישָׁנָא
 אֶךְ בְּפֶרֶשֶׁת קְרִיאַת שְׁמַע רִאשׁוֹנָה
 וּבִרְכַּת 'הַמְּפִיל חֶבְלֵי שִׁינָה'
 90 כִּי לְהֶאֱמִין בָּאֵל וּבְבִטְחָנָה
 לֵיל שִׁמּוּרִים הוּא, וְרַע אֵלֶיךָ לֹא יֵאוּנָה.

סליק זה הסדר. סליק.

— ביאור —

87 | לֹא יִקְרָא בְּשׁוּם לִישָׁנָא: לא יקרא שום לשון של שמירה. כלומר, שום פסוק של שמירה.
 88 | בְּפֶרֶשֶׁת קְרִיאַת שְׁמַע רִאשׁוֹנָה: בפרשה הראשונה של קריאת שמע (דברים ו ד-ט). בפרשת
 קריאת: בכתב־היד: 'בפרש' קריא, ופתחתי את הקיצורים. 90 | כִּי לְהֶאֱמִין בָּאֵל וּבְבִטְחָנָה: הכל
 הוא כדי להראות בטחונו בהבטחת הקב"ה, שהוא ליל שימורים, כדבריו בטור הבא. 91 | לֵיל
 שִׁמּוּרִים הוּא: שמות יב מב. ורע אליך לא יאוּנָה: על־פי תהלים צא י: "לֹא תֵאוּנָה אֵלֶיךָ רָעָה".
 ועניינו של הטור על־פי בבלי, פסחים קט ע"ב: "'ליל שימורים' (שמות שם), ליל המשומר ובא
 מן המזיקין".